

DECZKI SAROLTA

Határon: Agota Kristof *Trilógiájának* recepciója Magyarországon

Furcsa sorsuk van a máshol híressé vált magyar íróknak a saját hazájukban. Külföldön máshogy mérik a sikert, mint itthon, ahol a kritika néha nem tud mit kezdeni az új témákkal, poétikákkal, műfajokkal vagy netán az idegen nyelvvel. A nagy tömegsikert elért, *middle brow* kategóriába tartozó műveket általában alacsonyabbra taksálják, kiváltképp, ha nő a szerző. Így járt Földes Jolán is az 1936-ban megjelent, *A halászó macska uccájával* (FÖLDES 2020). A regény megnyerte a Pinker kiadó nemzetközi pályázatát, tizenhárom nyelvre lefordították, egymillió példányt adtak el belőle. Hevesi András gúnyos hangvételű, lekicsinylő kritikája az Agota Kristof műveiben meghatározó emigráns lét miatt is érdekes lehet: „Földes Jolán regényének leitmotivja, rögeszméje az emigráció, ebben a könyvben minden az emigrációt suttogja, gügyögi és harsogja. Az emigráns-sors, amely a valóságban egyenletesen oszlik meg a magánélet ezer tényezője között, ebben a könyvben egyeduralomra tör” (HEVESI 1936).

Hegedűs Géza Földes karrierjét Körmendi Ferencével (DECZKI 2013) együtt emlegeti, aki 1939-ben elhagyta az országot, és aki 1932-ben szintén megnyert egy nemzetközi regénypályázatot *A budapesti kaland* című regényével, melyet húsz nyelvre fordítottak le. 1934-ben jelent meg élete főműve, az *Egy boldog emberöltő*, melyet szintén lefordítottak angolra is, a *Júniusi hétköznapi* című regény pedig már Londonban jelent meg 1943-ban. Hegedűs így összegzi a két író itthoni fogadtatását: „Volt néhány esztendő, amikor Körmendi Ferenc mellett Földes Jolán volt földkerekség szerte a legismertebb és legolvasottabb magyar író.

Az pedig szinte törvényszerű az irodalmi életben, hogy aki a közönség körében látványosan széles körű érdeklődést vált ki, tehát amolyan igazi – pénzben is irigylésre méltó – sikert arat, az eleve gyanús a kritika, és legfőbbképpen a szerző hazai kritikája szemében.” Mindkét szerző a „külhoni olvasótömegek körében is igen népszerű, a kritika szemében pedig egyre kifogásolandóbb. Nem csoda, hogy az itthoni fogadtatás a harmincas évek két legnépszerűbb magyar írójának elveszi a kedvét az itthon maradástól” (HEGEDŰS 1989).

Agota Kristof sorsa hozzájuk hasonlóan szintén az emigráció volt, melyre politikai okok miatt kényszerült 56 után, a férje miatt. Az 1986-ban franciául megjelent *A nagy füzet* világsiker lett, nagyon sok nyelvre lefordították, Svájcban és Franciaországban az iskolai tananyag része. A szerző rengeteg díjat kapott világszerte, és a kortárs világirodalom egyik legelismertebb szerzője lett, akiről tanulmányok, könyvek sora jelent meg. 2009-ben négy német kritikus állított össze egy esszékötetet (AUFFERMANN-KÜBLER-MÄRZ-SCHMITTLER 2009) azokról a női szerzőkről, akik különösen fontosak a világirodalomban, és a kilencvenkilenc legfontosabb női szerző között Agota Kristof is jelen van, olyan írók társaságában, mint Anna Achmatova, Jane Austen, Margaret Atwood, Agatha Christie, Emily Dickinson, George Eliot, Elfride Jelinek, Doris Lessing, Astrid Lindgren, Herta Müller, Sylvia Plath vagy Madame de Staël. A róla szóló fejezet a sokatmondó *A szótárolvasó* címet kapta, és a kritikus is reflektál Kristof ellentmondásos helyzetére: „noha franciául írt, mégsem lett belőle sem francia, sem svájci, de még magyar író sem” (uo. 283).

Ehhez képest a francia és a svájci irodalomba minden további nélkül integrálódik, már csak azért is, mert mindkét irodalomban vannak hagyományai a többnyelvűségnek, az alpesi országnak pedig eleve négy hivatalos nyelve van. Svájcban a korábban hivatalosan is erőltetett nemzeti mítosz, a „svájci modell” sokat veszített jelentőségéből, és a helyét a nyolcvanas évek végére a kulturális és nyelvi diverzitásban gondolkodó diskurzusok vették át (PABIS 2014). Az országból egy svájci író, Hugo Loetscher szavaival „plurális haza” vált, mely integrálja és elismeri a bevándorló háttérrel rendelkező írókat is. Így például a közelmúltból a Vajdaságból származó Melinda Nadj Abonji *Galambok röppennek föl*

című, németül írt 2010-es regényét, mely a bevándorlás árnyoldalaival foglalkozik, noha a családnak sikerült beilleszkednie. Irena Brežná Szlovákiából vándorolt ki a szüleivel Svájcba, és a beilleszkedés pozitív és negatív tapasztalait összegző *Hálátlan idegen* című, 2012-ben megjelent, szintén németül írt könyve Svájcban és Szlovákiában is sikeres lett. Svájcban tehát semmi akadálya nem volt már 1986-ban, *A nagy füzet* megjelenése idején sem Agota Kristof integrációjának és elismerésének. Mindezek tükrében különösen érdekes, hogyan alakult a „se nem francia, se nem svájci, se nem magyar” író magyarországi fogadtatása.

Mint fentebb láttuk, a magyar kritika eleve gyanúsán tekint a külföldön elért sikerekre, népszerűsége, kérdés, hogy így van-e ez Kristof műveivel kapcsolatban is, noha ezek – Körmendi vagy Földes regényeitől eltérően – korántsem a *middle brow* kategóriába tartoznak, de valami idegenség, szokatlanság mégis van bennük is. A Kristof-művek ugyan egy másik irodalmi regiszterbe sorolhatók, de éppúgy nincs hagyományuk a magyar irodalomban, mint a *middle brow* műveknek. Nem tartozik a Kosztolányi–Ottlik–Mészöly–Esterházy-féle hagyományba, de nincs köze a népiekhez sem, és a hol többre, hol kevesebbre taksált realista hagyományhoz sem. Agota Kristof írásművészetének nincsenek előzményei a magyar irodalmi hagyományban. Viszonylag ritka jelenség ez a magyar irodalomban, olyan alkotókat emlegethetünk ennek kapcsán, mint Janus Pannonius, Kassák Lajos, később az Agota Kristofhoz hasonlóan emigráns írókat (Határ Győző, Karátson Endre, Ferdinandy György, Kibédi Varga Áron) (HITES 2012), a kortárs irodalomban pedig Totth Benedek és Bartók Imre műveit értékeli hasonlóan a kritika. S nem véletlen, hogy Kertész Imre *Sorstalanságát* szokták emlegetni *A nagy füzet*tel kapcsolatban, melynek a korabeli fogadtatása ugyan pozitív volt, de sokáig nem lett része a kánonnak. Hasonló furcsa kettősség érzékelhető Agota Kristof műveivel kapcsolatban is: a kritika alapvetően elismerő, de az életmű nem integrálódott a magyar irodalmi hagyományba, kánonba.

Kétségtelen, hogy ennek okai között az is szerepel, hogy az író nő franciául írt, márpedig a magyar irodalomban Toldy Ferenc óta a magyar nyelven írt műveket tekintik a magyar irodalomhoz tartozónak. Esterházy Péter szintén nem tekinti magyar írónak Kristofot, márpedig az ő véleményének

súlya van a magyar irodalmi közvéleményben (ESTERHÁZY 1990). Csak az utóbbi idők fejleménye a magyar irodalomnak egy befogadóbb és a világ-irodalomra nyitottabb értelmezése, mely szerint az anyanyelv már nem egyértelmű kritériuma annak, hogy egy mű a magyar irodalomba tartozik-e vagy sem. Egyre gyakoribb jelenség a migráció és a vele járó kétnyelvűség, ilyenkor általában a befogadó és az elhagyott ország is a magáénak ismeri el az adott szerzőt – például Irena Brežná esetében. Agota Kristoffal ez még nem történt meg, noha a jelenléte, elismertsége számottevően nőtt az elmúlt időkben. A magyar állam 2011-ben Kossuth-díjjal ismerte el, 2013-ban készült el Szász János filmje, *A nagy füzet*, a Forte Társulat pedig szintén 2013-ban mutatta be a hasonló című darabját – melyek mind a kanonizáció, az integráció irányába mutató gesztusok.

Mindezek fényében különösen tanulságos áttekinteni Agota Kristof műveinek magyar recepcióját. Nem az egész életművét, hiszen az szétfeoszténé ennek az előadásnak a kereteit, hanem a főműnek tartott *Trilógiaét*. Ezzel kapcsolatban azonban máris problémába ütközünk, hiszen a három regényt tartalmazó kötet nem egyszerre jelent meg magyarul. *A nagy füzet* külön műként 1989-ben jelent meg, és ez az időszak tekinthető a recepció első hullámának. Ezt 1996-ban követte a teljes *Trilógia*, mely szintén számos kritikát kapott, majd 2013-ban megjelent a film, és színpadra került a darab, mely ismét az életműre, és különösen a *Trilógia*-ra irányította a figyelmet. Vagyis a *Trilógia* esetében három recepciós hullámról beszélhetünk, melyek az integráció kezdeti fázisait is jelzik.

I. fázis

Kristof magyarországi fogadtatására a kilencvenes években erőteljesen rányomja a bélyegét a már emlegetett Esterházy-cikk, melyre a további kritikák is sokat hivatkoznak. (Afféle királycsináló, kanonizációs gesztus ez, mely nem ritka Esterházytól: a Tar-recepcióban is máig idézik egy sorát: „Akik nem tudnak beszélni, azok helyett annak kell beszélni, aki tud.”) Ebben ír ugyan arról is, hogy számára Agota Kristof nem magyar író, de „az emlékei magyarok, a táj, amit a szemében hordoz, az magyar”, és az olvasó megkülönböztetett figyelmébe ajánlja a szerzőt.

Az olvasók pedig meg is fogadták az ajánlást. A *Hitel* kritikusa is az íróra és mellette a saját diákjaira hivatkozik, amikor megindokolja, hogy miért vette meg Kristof kötetét. Az hamar világossá válik számára, hogy a fiatal fiúknak mi tetszik *A nagy füzetben*: „Olvasás után megértettem, miért tetszett diákjaimnak: radikálisan lecsupaszított szöveg, rövid történetekre tagolva, a western világkép gyermeklélekbe oltott kísérlete, háborús környezetben, a szodómia, a mazochizmus, a homoszexualitás és más nemi ínyencségek korszerű töltetével. Mindez kamaszfiúknak nagy élvezet” (TAKÁCS 1990: 58). Aztán felteszi a kérdést: „De miért lelkesítette az író?” (Uo.) Erre pedig *A nagy füzet*ből vett híres sorokkal válaszol, mely szerint a fiúk bármit leírnak, annak igaznak kell lennie. Ítélete azonban mégis ambivalens, „a puhány szellem torz romantikáját” látja az ikreket jellemző kettősségben, abban, hogy egyszerre jók és rosszak, angyaliak és démoniak.

Kristof öccsét, Kristóf Attilát is Esterházy cikke indította arra, hogy a *Magyar Nemzetben* (melynek újságírója volt) cikket írjon a testvéréről, hiszen nővére világsikere nyomán rá is jutott valamennyi a dicsőségből, például a nővére iránti tiszteletből hívták meg 1989-ben Strasbourgba, az Európa Parlamentbe, ahol az *Európai irodalmak útkeresztje* című rendezvényen csak az ő munkásságával foglalkoztak, s melynek legalább kétezer résztvevője volt, és az egész város ki volt plakátolva Kristof képével. Nővérenek irodalmi pozícióját így látja: „Annyi biztos: Ági főbérő az európai házban, ahová mi annyira, s oly hasztalanul kívánczunk” (KRIS-TÓF 1990: 4). Beszámol továbbá arról, hogy a nővérét félóránként hívják a világ különböző pontjairól, hogy interjút készítsenek vele – a cikk érzékelteti, hogy valóban hírességről van szó. A *Köznevelés* című lap szerzője is Esterházy, valamint Kristóf Attila cikkét emlegeti információforrásként (PALOTAY 1991: 13).

Az *Élet és Irodalom* kritikusa, Tóth Zsolt is hivatkozik Esterházy írására, igaz, Kristóf Attila fenti cikke kapcsán, melyre válaszként született egy Agota Kristofot becsmérlő cikk is egy *Dátum* című lapban, melyet a szerző „alantas stílusú kritikaként” minősít, s azt írja, hogy az ilyesmivel nem lehet mit kezdeni, és „talán minden ellenérvnél hathatósabb lehet a regény kiválóságának érzékeltetése” (TÓTH 1990).

A *nagy füzet*ről a fentiekén kívül még rangos lapokban, a *Jelenkor*ban, a *Nagyvilág*ban, az *Élet és Irodalom*ban és az *Új Írás*ban jelent meg kritika, és a fogadtatás egyértelműen pozitív. A kritikusok felkavaró olvasmány-nak tartják (FEJTŐ 1990), mely megrendítően ábrázolja az emberi gyötrelmeket (PALOTAY 1991). Kegyetlen, hideg, szikár könyvként jellemzik (SZÁRAZ 1990: 128), s többnyire fejlődésregényt, beavatásregényt látnak benne, ebben a tradícióban helyezik el. Néhány kritikus a történet helyszínével is foglalkozik, s felhívják a figyelmet, hogy nincsenek sem földrajzi, sem személynevek a regényben, mely írói eljárás az általános érvényűséget, az elvontságot hangsúlyozza, ugyanakkor a magyar olvasó számára egyértelmű a kor és a helyszín is (KARAFIÁTH 1991). Az, hogy egy határ menti magyar kisvárosban, Kőszegen játszódik a regény, a második világháború idején. Összefoglalva *A nagy füzet* recepciójának első hullámát, azt mondhatjuk, hogy a magyar irodalmi közeg számára meglepő és szokatlan volt az, ahogyan Agota Kristof franciául író, Svájcban élő szerzőként megjelent a magyar irodalomban, de a fogadtatás alapvetően kedvező volt – melyben nagy szerepet játszott Esterházy cikke is.

II. fázis

1996-ban jelent meg a teljes *Trilógia*, mely *A nagy füzet*en kívül tartalmazta *A bizonyíték* és *A harmadik hazugság* című regényeket is, mely utóbbi kettő visszamenőleg is módosította az első regény olvasatait, és a kritikák többsége a három regény közötti bonyolult kapcsolatokat próbálta felfejteni. Ahogyan Babarczy Eszter is írja az *Élet és Irodalom*ban, a *Trilógia* esetében már az első olvasás is újraolvasás (BABARCZY 1997: 12). A hetilap engedte csekély terjedelemben elemzi, ahogyan a három regény elbizonytalanítja egymást, ahogyan a fikció újabb fikcióba ágyazódik, ellentmondásos szövedéket hozva létre, és végül semmiféle magyarázat vagy konkrétum nem áll az olvasó rendelkezésére. S ő volt az első is a magyar recepcióban, aki kiemelte, hogy női szerzőről van szó, akire semmiképpen sem alkalmazhatók azok a klisék, melyeket a női irodalomra szoktak aggatni: itt nincsenek női témák, női érzékenység, vagy a női test női szemszögből. „De ha van valami női ebben a könyv-

ben, az a kíméletlenségnek és a tárgyilagosságnak ez a nem-nélkülisége; mintha az író nő jobban kiforgatódná a neméből, mint az író férfi, maga mögött hagyna minden nemi szerephez kötött szempontot és értéket, és egy olyan régió felé rugaszkodna el, amely már inkább embertelen (a szó semleges értelmében), mint emberi” (uo.).

Doboss Gyula benyomása is hasonló a három regény kapcsolatáról: „Egyben olvasva a könyvet, érdekesen változik a befogadói benyomás. Az első rész, A Nagy Füzet, karkai rövid történetekből áll. A második, A bizonyíték romantikus cselekményvezetésű regény, A harmadik hazugság két elbeszélés skizoid vallomásformában” (DOBOSS 1998: 112). Olvasata szerint a regények többszörösen tükröződnek egymásban, több, lezáratlan regény van egymásra csúsztatva, melyek a pszichoanalízis segítségével értelmezhetők. Ő hívja fel a figyelmet Kristof írásművészetének lehetséges világirodalmi előzményeire is: a francia újregényre, Calvino szövegkonstrukciójára és Dylan Thomas *A fehér hotel* című pszichoanalitikus regényére.

A legalaposabb elemzést Mekis Péter nyújtja a három regény kapcsolatáról a „narratív határozatlansági elv” és a „megbízhatatlan narráció” fogalmára támaszkodva. Az előbbi azt jelenti, hogy „vagy a történeten belüli viszonyokat konkretizáljuk, bizonytalanságban hagyva a narráció kérdéseit, vagy megfordítva; mivel e „szinteknek” nincs önálló létük, logikailag kizárt, hogy olyan optikát találjunk, amely mindkettőt a maga élességében láttatná” (MEKIS 1998: 115). A „megbízhatatlan narráció” pedig olyan elbeszélés, mely a fikció valóságához képest akár hamis is lehet. A *Látóban* Boka László is ezt a bizonytalanságot emeli ki, mely kiszolgáltatottá teszi az olvasót, aki hasztalan próbál eligazodni a múlt-jelen, álom-valóság, fikció és realitás között (BOKA 1998). Németh Gábor (*Irodalmi kvartett* 1992) szerint a *Trilógia* narrációja „aláaknázza” magát, és ezzel beszélgetőtársa, Angyalosi Gergely is egyetért, noha megjegyzi, hogy szerinte *A nagy füzet* esetében még termékeny bizonytalanságról volt szó, de amikor a szerző a másik két regényben elkezd tervezetten és konceptuálisan kibontani a narrációs bizonytalanságot, akkor ott lőttek az egésznek, mert nem mer odáig elmenni, mint az új regény szerzői, akik a teljes elbizonytalanítást is vállalják.

A kritikusok véleménye egybehangzó nemcsak a három regény szerkezetének bonyolultsága tekintetében, hanem abban is, hogy sem *A bizonyíték*, sem *A harmadik hazugság* nem éri el *A nagy füzet* színvonalát (sőt, a fordításé sem). Bán Zoltán András szerint az első regény valószínűleg nem is azzal a szándékkal íródott, hogy folytatása legyen, hanem a nagy sikert látva a kiadó beszélhette rá a szerzőt, és Angyalosi Gergely szerint is csak prózai kísérletként érdekes a második és a harmadik rész.

III. fázis

A filmfeldolgozások általában jó reklámot jelentenek egy regénynek, hiszen több embert elérnek, mint amennyien szépirodalmat olvasnak, s így akár divatosabb is tehetnek egy-egy, egyébként a szélesebb közönség által kevésbé ismert szerzőt. Agota Kristofnak nem ez a sors jutott, hiszen Szász János nem közönségfilmeket forgatott, bár *A nagy füzet* filmváltozatában tett engedményeket a nagyközönségnek. A Karlovy Vary-i Filmfesztivál Nagydíját elnyerő alkotás ugyan nem váltotta ki sem a kritika, sem a nézők egyértelmű lelkesedését, de kétségtelen, hogy hozzájárult az író névének az ismertebbé válásához. A Cartaphilus Kiadó újra kiadta a könyvet, új borítóval, melyen a film egyik képkockája látható, a hátlapon pedig a szereposztás olvasható (XANTUS 2014: 21), és szép sorban megjelent az író többi műve is magyar fordításban.

Kérdéses lehet, hogy van-e összefüggés a film és a recepció harmadik hulláma között, vagy véletlen egybeesésről van szó. A harmadik hullámban ugyanis jellemzően tudományos igénnyel megírt szövegek jelennek meg, melyek keletkezését ritkán befolyásolja, hogy más területen, más nyelven mi jelenik meg egy bizonyos tárgyról, de ez a hatás teljességgel ki sem zárható. A 2010 után születő tanulmányokban már nem a felfedezés okozta meglepetés dominál, hanem a szövegvilággal való számvetés igénye a testelméletek, a migrációs elméletek, a tépoétika, az identitáselméletek vagy a narratológia szempontjából, valamint az életmű integrálásának a kísérlete a magyar prózahagyományba. Kristof *Trilógiáját* legtöbbször Ottlik Géza *Iskolájával* vetik össze, vagy Kertész *Sorstalanságával*, de szóba jön Bodor Ádám (BOKA 1998) vagy Móricz

Zsigmond (SÁNTHA 2011) is. A kritikai figyelem inkább a filmre és a színdarabra irányul, a konkrét irodalmi művekről már hosszabb, alaposabb tanulmányok készülnek, aminek két oka is lehet. Az egyik az, hogy szinte a teljes életmű hozzáférhető már magyarul, vagyis a kritika műfaja eleve okafogyottá vált. Másrészt éppen emiatt is, áttekinthetővé, tudományos szempontból elemezhetővé is vált az egész életmű, és különösen izgalmas kutatási terepet nyújt azoknak, akik a fentebbi szempontok szerint fordulnak felé.

Továbbá, azok a folyamatok, melyekre Svájc kapcsán utaltunk, a magyar irodalmat sem hagyták érintetlenül: a kutatók egyre nagyobb nyitottsággal fordulnak az emigrációs irodalom felé, akkor is, ha az idegen nyelven íródott. Ez egyébként régiószerte megfigyelhető jelenség: az utóbbi évtizedekben tapasztalható nagymértékű migráció és az ennek eredményeképpen születő irodalmi művek a hagyományosan konzervatívabb, kelet-közép-európai irodalmak esetében is újragondolásra szorítják a nemzeti irodalom fogalmát. Hiszen amennyiben lemondanak a kétnyelvű szerzők integrálásáról, fontos műveket és szerzőket engednek el.

Mindezzel együtt is az elmondható Agota Kristof megítéléséről a magyar irodalmi köztudatban, a kánonban, hogy nem a maga súlyán van jelen. Ez azonban olyan kérdéseket vet fel, melyek már a mindenkorai magyar irodalmi köztudatra – ha van ilyen –, kánonra – ha ismét csak, van ilyen – vonatkoznak, ezek azonban messzire vezetnek. Az Agota Kristof-jelenség nyugtalanító, de egyszersmind izgalmas kihívás is irodalomértésünk számára.

Agota Kristof életműve ugyanakkor mégis egyre több figyelmet kap a magyar irodalomtörténeti és -elméleti gondolkodásban. Helyzete ugyan még mindig periférikus, de a kortárs elméleti trendek magától értetődő módon irányították rá a figyelmet. A kortárs irodalom és irodalomelmélet nagy témái, mint a trauma, a múltfeldolgozás, az emigráció, a nomád irodalom, a hibriditás, a transznacionalizmus a *Trilógiában* és a kisebb írásokban is jelen vannak, amire számos kutató, értelmező felfigyelt, és ezek fényében elkezdődött az életmű újraértelmezése.

IRODALOM

- AUFFERMANN, Verena – KÜBLER, Gunhild – MÄRZ, Ursula – SCHMITTLER, Elke 2009. *Leidenschaften: 99 Autorinnen der Weltliteratur*. C. Bertelsmann Verlag, München.
- BABARCZY Eszter 1997. Vágy újraolvasni. *Élet és Irodalom*, máj. 16., 12.
- BOKA László 1998. A látszat szabadsága a negációk tágasságában. Igaz hazugságok – avagy variációk egy(?) témára? *Látó*, 108–112.
- DOBOSS Gyula 1998. Az érzelmenélküliség iskolája. *Holmi*, 112.
- DECZKI Sarolta 2013. Vészterhes emberöltők: Körmendi Ferenc három regénye. In Schein Gábor és Szűcs Teri szerk.: *Zsidó identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban*. ELTE Eötvös Kiadó Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 81–91.
- ESTERHÁZY Péter 1990. Agota Kristóf. *Hitel*, 4. sz., 17.
- FEJTŐ Ferenc 1990. A felfedezés öröme: Kristóf Agota és Joszif Geraszimov könyveiről. *Jelenkor*, 4. sz., 370–372.
- FÖLDES Györgyi 2020. Avantgárd, szétraajzás női vetülete: Újvári Erzs, Réti Irén, Kádár Erzsébet, Földes Jolán és A halászó macska uccája (szerk.): *Üdvözlét a győzőnek: Tanulmányok 1918 mikrotörténelméről*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 85–95.
- HEGEDŰS Géza 1989. Földes Jolán és A halászó macska uccája. In Földes Jolán: *A halászó macska utcája*. Mai Nap Kiadó, Budapest. URL: <https://sites.google.com/site/olvasokoer/rendhagyolvasmanyok/a-halaszo-macska-uccaja/hegedus-geza-foeldes-jolan-es-a-halaszo-macska-uccaja>. (letöltés ideje: 2022. 12. 05.)
- HEVESI András 1936. A halászó macska uccája: Földes Jolán regénye. *Nyugat*, 12. URL: <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00611/19392.htm> (letöltés ideje: 2022. 12. 05.)
- HITES Sándor 2012. Anyanyelv és emigráció. Anyanyelvi kultúrák közvetítés (I) 2012/1. URL: <https://journal.uni-mate.hu/index.php/akk/article/view/196> (letöltés ideje: 2022. 12. 05.)
- Irodalmi kvartett 1992. Agota Kristóf Trilógia című könyvéről beszélget Angyalosi Gergely, Bán Zoltán András és Radnóti Sándor. URL: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/agota-kristof-trilogia-cimu-konyverol> (letöltés ideje: 2022. 12. 05.)
- KARAFIÁTH Judit 1991. Rémtörténet – többes szám első személyben. *Nagyvilág*, 7. sz.
- KRISTÓF Attila 1990. Habsburg Ottó helyére ültem (dicsekvés). *Magyar Nemzet*, márc. 5., 54. sz., 4.
- MEKIS Péter 1998. „Szilárdságuk csak illúzió”. *Holmi*, 115.
- PABIS Eszter 2014. Többnyelvűség, hibriditás és a kultúrák párbeszéde a modern svájci irodalmakban. *Filológiai Közlemények (LX)*, 1., 5–29.
- PALOTAY Ferencné 1991. A „Nagy Füzet”. *Köznevelés*, 11. sz., 13.
- SÁNTHA József 2011. Lehetséges világok. In uő. *Talányaink összessége*. Miskolc, Szépművészeti Alapítvány, 71–83.
- SZÁRAZ M. György 1990. Szépséges könyörtelenség. *Új Írás*, 128.
- TAKÁCS Géza 1990. Miféle csoda? *Hitel*, 8. sz., 58.
- TÓTH Zsolt 1990. Beszélgetőtársunk: a mű. *Élet és Irodalom*.
- XANTUS Boróka 2014. *Az írás terápiája*. Helikon, Kolozsvár, 21.